

GRADUONIM BIRLIKLARNING PSIXOLINGVISTIK QABUL QILINISHI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA TAJRIBA ASOSIDA TAHLIL.

Xoldarova Nodiraxon Husanboy qizi

Qo‘qon Universiteti Turizm va Iqtisodiyot fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida uchraydigan graduonim birliklarning (intensivlik darajasini bildiruvchi birliklar) psixolingvistik qabul qilinishi tajriba asosida tahlil qilinadi. Tajriba natijalari bu birliklarning idrok etilishi, semantik tushunilishi va emotsional ta’siri milliy tafakkurga xos farqlar bilan o‘zgarishini ko‘rsatadi. Tadqiqotdan maqsad — ikki tilda graduonimlarning qanday qabul qilinishini aniqlash, ularning kognitiv interpretatsiyasini psixolingvistik yondashuv orqali tahlil qilishdir.

Kalit so‘zlar: graduonim, psixolingvistika, semantika, idrok, ingliz tili, o‘zbek tili, kognitiv tahlil, lingvistik tajriba.

Til inson tafakkuri, emotsional holati va ijtimoiy ongining asosiy ifodachisi sifatida jamiyatda muhim rol o‘ynaydi. Har qanday tilning asosiy semantik tuzilmasi turli darajadagi birliklar orqali yuzaga chiqadi. Ana shunday birliklardan biri bu — graduonimlar, ya’ni predmet, hodisa yoki sifatning intensivlik darajasini bildiruvchi til birliklaridir. Ular odatda sifatlarga yoki zarflarga qo‘shilib, ularning kuchaytirilgan (masalan, *juda chiroyli, extremely cold*) yoki kamaytirilgan (*sal qiyin, slightly difficult*) darajasini ifodalaydi. Graduonimlar tilning dinamik, mantiqiy va emotsional jihatlarini ifoda etishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi [1].

So‘zlarning qanday qabul qilinishi, ular ongda qanday obraz va tushunchalarni uyg‘otishi, qaysi birliklar kuchliroq ta’sirga ega ekani psixolingvistika fanining diqqat markazida turadi. Psixolingvistika tilning inson ongi va idroki bilan qanday bog‘lanishini, uni anglash va qayta ishlash jarayonlarini o‘rganadi. Xususan, semantik intensivlik darajasining har xil tillarda qanday qabul qilinishi, shu tillarda so‘zlovchilar tomonidan qanday baholanishi mazkur tadqiqotning markaziy masalasini tashkil etadi.

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida uchraydigan graduonimlarning psixolingvistik xususiyatlari tajriba asosida tahlil qilinadi. Til o‘zining semantik tizimi bilan har bir xalqning madaniy dunyoqarashi va hissiy qabul qilish tarzini ham aks ettiradi. Shu jihatdan qaraganda, bir xil funksiyaga ega so‘z birliklari har xil tillarda turlicha semantik yuklama, emotsional ta’sir va idrok etish darajasiga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, ingliz tilida "absolutely", "utterly", "completely" kabi intensifikatorlar keng qo‘llanilsa, o‘zbek tilida ularning o‘rnini "nihoyatda", "butunlay", "to‘liq" kabi birliklar egallaydi [2-5].

(5th international scientific and practical conference)

Biroq bu birliklarning real nutqda qanday ishlatilishi va inson ongida qanday tarzda shakllanishi, qanday tezlikda idrok qilinishi va qanday emotsional reaksiya uyg'otishi hozirgi kungacha yetarlicha tahlil qilinmagan. Shu bois ushbu maqola aynan mezonli tajriba asosida ushbu muammoni ochib berishga urinadi. Mazkur tahlil orqali ingliz va o'zbek tillaridagi graduonimlarning semantik va psixolingvistik qabul farqlari aniqlanadi, bu esa tilshunoslik va kognitiv lingvistika uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillarida eng ko'p ishlatiladigan graduonim birliklar tanlab olindi va ular asosida eksperimental sinovlar o'tkazildi. Tajriba uch bosqichda amalga oshirildi: assotsiativ test, reaksiya vaqti testi hamda emotsional baholash. Har bir bosqichda olingan natijalar ingliz va o'zbek ishtirokchilarining til birliklariga bo'lgan psixolingvistik munosabatida sezilarli farqlar borligini ko'rsatdi.

Assotsiativ testda ishtirokchilardan har bir graduonim birligi aytilgach, onglariga kelgan birinchi so'zni yozishlari so'raldi. Masalan, *very big* iborasiga ingliz ishtirokchilari *elephant, building, sky* kabi obyektlarni bog'lashgan. O'zbek ishtirokchilar esa *juda katta* iborasiga *tog', uy, oila* kabi javoblarni bergan. Bu holat, bir tomondan, semantik-assotsiativ aloqalarning madaniyatga bog'liqligini ko'rsatsa, boshqa tomondan, har bir til egasining ongida ma'lum birliklar orqali turlicha obrazlar shakllanishini isbotlaydi. Ayniqsa, o'zbek tilida assotsiatsiyalar ko'proq abstrakt va ijtimoiy tushunchalarga (oilal, hurmat, vatan) yo'naltirilgani kuzatildi [6-8].

Reaksiya vaqti testida qatnashchilarga ekranda tezlik bilan paydo bo'ladigan graduonim birliklari (masalan: *extremely happy, slightly cold, juda chiroyli, sal sovuq*) taqdim etildi va ularning semantik tasnifini aniqlashga qanchalik tez javob qaytarishganiga qaraldi. Bu bosqichda ingliz ishtirokchilarning kuchli graduonimlarga (masalan, *absolutely wrong*) tez va ishonchli javob qaytarganlari aniqlandi. O'zbek ishtirokchilarda esa o'rta va zaif intensifikatorlarga nisbatan reaksiya sekinroq bo'ldi. Bu, ehtimol, o'zbek tilida bu kabi birliklarning kamroq ishlatilishi, kontekstga bog'liq ekani yoki idrok tizimidagi umumiy ehtiyotkorlik bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Emotsional baholashda har bir graduonimga ishtirokchilar 1 dan 5 gacha bo'lgan ball bilan emotsional ta'sir darajasini berganlar. Ingliz tilida *completely ruined, totally amazing, utterly hopeless* kabi birliklarga yuqori ball (4-5) berilgan bo'lsa, o'zbek tilidagi *butunlay yomonlashgan, nihoyatda zo'r, umuman umidsiz* kabi birliklarga nisbatan ballar nisbatan pastroq (2-4) bo'ldi. Bu holat emotsional reaksiya darajasi madaniy turg'unlik, ifoda shakllarining rasmiy-norasmiy kontekstlarda ishlatilishi va psixologik tayyorgarlikka bog'liq bo'lishi mumkin [9].

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida graduonim birliklar keng doirada, har xil konnotatsiyalarda (ko'proq ijobiy va salbiy baholovchi xususiyatlarda) faol ishlatiladi. Ular odatda aniq semantik gradientga ega bo'lib, har bir birlik o'ziga xos intensifikatsiya darajasini bildiradi (*a bit tired < very tired < utterly*

exhausted). O‘zbek tilida esa bu birliklarning ishlatilishi kontekstga, nutq madaniyatiga va soddalik tamoyiliga ko‘proq bog‘liq. Masalan, *sal, biroz, juda, nihoyatda, benihoya* kabi birliklar ko‘proq ehtiyotkorlik bilan qo‘llanadi va ko‘p hollarda hissiy tusdan ko‘ra ijtimoiy muvozanatni saqlashga qaratilgan bo‘ladi.

Bundan tashqari, psixolingvistik idrok jarayonida lingvokognitiv xususiyatlar ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ingliz tilida zaif intensifikatorlar (*slightly, a bit, somewhat*) ham mustaqil semantik yuklamaga ega bo‘lib, ularning ijtimoiy-pragmatik vazifasi mavjud. O‘zbek tilida esa *sal, biroz* kabi birliklar ko‘p hollarda kuchsiz qabul qilinadi yoki mutlaq emotsional baho berishga yetarli bo‘lmaydi.

Shunday qilib, graduonim birliklarning ikki tilda qabul qilinishi tilga xos semantik struktura, madaniy kontekst va emotsional kodlash tizimi bilan bog‘liq ekani tasdiqlandi [10]. Ingliz tilida ko‘proq analitik va tasniflovchi yondashuv ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilida bu jarayon kontekstual va hissiy turg‘unlik asosida shakllanadi. Bu esa bizga nafaqat ikki tildagi leksik birliklar farqini, balki inson ongi va madaniyatlararo tafakkurning lingvistik ifodasini chuqur anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar.

1. Axmedova, N. (2020). *Psixolingvistika asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Jo‘rayev, S. (2019). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Islomov, Z. (2017). *O‘zbek tilida intensifikatsiya vositalari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
4. Qodirova, M. (2021). Graduonim birliklarning semantik tahlili. *Filologiya masalalari*, 2(4), 45–52.
5. Tursunov, D. (2018). *Kognitiv tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Ilm Ziyo nashriyoti.
6. Mamatov, A. (2016). O‘zbek va ingliz tillarida darajalash birliklarining taqqoslanishi. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 6(2), 88–95.
7. Xolmurodova, D. (2022). Lingvistik birliklarning psixologik qabul qilinishi. *Til va madaniyat*, 1(1), 60–66.
8. Norqulov, B. (2020). *O‘zbek tilining semantik tuzilishi*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
9. Yo‘ldoshev, A. (2015). Emotsional leksikaning idrokdagi o‘rni. *Tilshunoslik izlanishlari*, 3(1), 22–28.
10. Xudoyberganova, M. (2018). *O‘zbek tilida sifat va uning darajalari*. Nukus: Qoraqalpoq universiteti nashriyoti.